

ПЕРЕДУМОВИ ТЕХНОГЕННОЇ КАТАСТРОФИ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АТОМНІЙ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ

У статті висвітлено агентурно-оперативні та запобіжно-профілактичні заходи Комітету держбезпеки УРСР, спрямовані на контррозвідувальне забезпечення будівництва та експлуатації Чорнобильської АЕС упродовж 1970-х – першої половини 1980-х років.

Ключові слова: КДБ УРСР, Чорнобильська АЕС, економіка УРСР.

Спорудження поблизу села Копачі Чорнобильського району Київської області в травні 1970 р. першої в Українській РСР атомної електростанції відразу потрапило в поле зору 2-го Управління (контррозвідувальне) КДБ УРСР, а з грудня 1982 р. – новоствореного 6-го Управління КДБ (оперативний контроль за безпекою на особливо важливих підприємствах) та відповідно Прип'ятського міського відділу Управління КДБ при РМ УРСР по Києву та Київській області. У зв'язку зі зростанням обсягу будівельно-монтажних робіт на Чорнобильській АЕС структурний підрозділ Комітету держбезпеки в місті енергетиків Прип'яті 17 жовтня 1972 р. завів літерну справу № 231 «Про організацію контррозвідувальної роботи в Управлінні будівництва ЧАЕС та субпідрядних будівельно-монтажних організаціях». Контррозвідувальна діяльність на будівництві Чорнобильської АЕС та в місті Прип'яті була спрямована на пошук агентів-нелегалів, колишніх членів ОУН-УПА, осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини; запобігання актам диверсій та шкідництва на об'єктах будівництва з боку іноземних спецслужб та ворожих елементів; захист економічної безпеки підприємства; розслідування надзвичайних ситуацій, виявлення осіб, які умисно створювали передумови аварій, простою, а також інспіраторів та підбурювачів антигромадських проявів на виробництві.

Для вирішення специфічних завдань на будівництві ЧАЕС наприкінці 1970-х років було задіяно 18 агентів та 58 довірених осіб, розстановка яких виглядала таким чином: виявлення і припинення ситуацій, які можуть призвести до надзвичайних подій – 17 агентів; виявлення порушень технологічних норм ведення будівельних та монтажних робіт – 15 агентів; вивчення процесів, які відбуваються в середовищі інтелігенції та молоді – 12 агентів [1, арк. 34].

У полі зору Чорнобильського райвідділу УКДБ при РМ УРСР по Києву та Київській області від моменту будівництва атомної електростанції перебувало 9294 працівники (на січень 1986 р. – понад 16 тис. осіб, з них у Дирекції по будівництву ЧАЕС – 3620 осіб) та 40 субпідрядних організацій. Особливу увагу співробітники КДБ звертали на так званий «оперативний контингент», задіяний на новобудові: представники німецької та китайської національностей; засуджені за особливо небезпечні державні злочини; контактери з капіталістичними країнами. На середину 1980-х років «у полі контррозвідувального пошуку» перебували: візитери в капіталістичні країни – 98 осіб; відвідувачі соціалістичних країн – 160; засуджені за кримінальні злочини – 58; психічно хворі з агресивними намірами – 8; учасники ОУН-УПА – 1; профілактовані органами КДБ – 9; громадяни німецької національності – 79 [1, арк. 55].

Дбаючи про промислову безпеку важливого енергетичного підприємства, органи держбезпеки переймалися з'ясуванням причин масових відмов від роботи в деяких будівельних організаціях. Розслідуючи та аналізуючи стихійні страйки, які відбулися у 1978 р., співробітники КДБ дійшли висновку, що «негативні прояви» виникали у зв'язку із затримкою виплати заробітної плати та неправильним розподілом премій. Спираючись на партійно-радянський актив, спецслужби в липні–серпні 1980 р. нейтралізували масові виступи в місті Прип'яті. Ініціатором цих акцій був робітник заводу «Юпітер» В. Г. Яценко, який за допомогою надрукованих листівок закликав мешканців гуртожитків (у місті налічувалось 24 гуртожитки, в яких проживало 9460 осіб), невдоволених умовами проживання (у 1979–1980 рр. було підготовлено і надіслано в різноманітні інстанції 136 індивідуальних та 3 колективних листів та заяв зі скаргами про погане житлове

забезпечення персоналу ЧАЕС), вийти на демонстрацію протесту [1, арк. 56]. Влітку 1980 р. органи держбезпеки змушені були вживати превентивні заходи проти поширення «стихійних збіговиськ», спричинених низькою якістю продукції Прип'ятського хлібозаводу та перебоями з постачанням хліба в магазини міста.

Окрім намагання завчасно «попереджувати негативні процеси, які можуть виникнути під впливом ідеологічної диверсії противника та ворожих елементів», Чорнобильський райвідділ УКДБ фокусувався і на інших ключових секторах: виявлення фактів порушення технологічних норм ведення будівельно-монтажних робіт на ЧАЕС та запобігання аваріям на стратегічному об'єкті. Чекистське досє, яке на березень 1983 р. нараховувало 16 томів, містило в собі добірку документів, у яких висвітлювалась оперативна обстановка на ЧАЕС, заходи щодо запобігання та розслідування надзвичайних ситуацій, які траплялися під час будівництва атомної електростанції. За допомогою агентів «Магістр», «Петрович», «Дніпро», довірених «І», «Т», «Ф» систематично виявляли грубі порушення технологічних норм ведення будівельно-монтажних робіт, партії бракованої продукції від постачальників, факти недбалості та розкрадання майна з боку відповідальних працівників, про що Комітет держбезпеки своєчасно повідомляв партійні органи, дирекцію Чорнобильської АЕС, Міністерство внутрішніх справ, Комітет народного контролю.

Одне з перших інформаційних повідомлень Комітету держбезпеки у вищій інстанції, в якому висловлювалося занепокоєння ситуацією навколо ЧАЕС, датоване 19 вересня 1971 р. У довідці 2-го Управління КДБ при РМ УРСР про основні інженерно-технічні характеристики проекту ЧАЕС констатовано, що «Міненерго УРСР досвіду експлуатації атомних електростанцій немає», наголошено на більш ретельному доборі та навчанні працівників Чорнобильської АЕС, ніж на звичайних енергетичних підприємствах, оскільки «наслідки недбалого та зловмисного ставлення і дій персоналу ЧАЕС можуть призвести до більш тяжких і небезпечних результатів» [2, с. 23].

З нарощуванням темпів будівництва ЧАЕС зростала кількість тривожних сигналів з боку КДБ про «систематичні порушення» технології виробництва будівельно-монтажних робіт та нерациональне використання виробничих ресурсів.

Упродовж весни – літа 1973 р. від агентури та довірених осіб у Комітет держбезпеки УРСР надходило чимало повідомлень про недотримання

технологічних процесів під час будівництва потужного енергетичного вузла. Найбільше нарікань спеціалістів, задіяних на будівництві ЧАЕС, викликала робота арматурного цеху. Згідно з оперативними даними, «у підготовлені під бетонування блоки часто встановлюються армокаркаси зі сталі низьких марок та поганою якістю електрозварювання. В результаті цього блоки під бетонування здаються з другого та третього пред'явлення, порушується ритмічність роботи бетонного заводу та інших ділянок» [1, арк. 32]. До відома дирекції новобудови неодноразово доводилась інформація про «внесення (шляхом підчистки) змін у робочі креслення у відповідності з виконаними роботами без згоди проектною організацією». Непокоїли співробітників органів держбезпеки й відсутність робіт зі спорудження огорожі зовнішнього периметра території атомної станції, відсутність охорони, що призводило до випадків розкрадання будівельних матеріалів.

У надісланих у 1975–1976 рр. спецповідомленнях столичного УКДБ керівництву КДБ УРСР описано випадки неякісного виконання будівельно-монтажних робіт, які в подальшому могли призвести до надзвичайних ситуацій. Влітку 1975 р. на ділянці монтажу баків сховища рідких відходів було допущено технологічний брак, який являв собою загрозу навколишньому середовищу. У той самий час «підсобний апарат» КДБ виявив неприпустимі відхилення від проекту в ході монтажу компенсатора в шахті реактора.

У лютому 1976 р. органи КДБ отримали інформацію про поставку на ЧАЕС непридатних до експлуатації труб для циркулярного водоводу, вироблених на Курахівському котельно-механічному заводі. Про рішення директора ЧАЕС В. Брюханова та головного інженера Управління будівництва М. Лукова передати браковані труби не на завод, а монтажній організації чекісти поінформували завідувача будівельного відділу Київського обкому КПУ П. Хорошуна. Однак до «розборок» і відповідних оргвисновків справа так і не дійшла. Дефектна продукція Курахівського заводу регулярно надходила на будмайданчик атомної станції і в наступні роки.

В інформаційно-аналітичних зведеннях радянських спецслужб є багато згадок про нехлюйство та недогляд з боку керівного складу ЧАЕС, що спричинило відчутне подорожчання будівельно-монтажних робіт та затягування процесу будівництва атомної електростанції. Так, у доповідній записці Чорнобильського райвідділу КДБ від 9 липня 1976 р. чимало місця відведено

опису несумлінного ставлення відповідальних працівників до своїх службових обов'язків та визначенню реального розміру матеріальної шкоди, завданої посадовими особами державному підприємству: «У квітні 1976 р. на будівництві баків сховища рідких відходів з вини виконроба Управління правого берега т. Тирської відбувся аварійний випадок, у результаті якого облицювання бака 5000 м³ було видавлене. Деформація структурної цілісності облицювання бака могла б призвести до можливого витоку радіоактивних відходів та забруднення навколишнього середовища. Виконроб Тирська намагалася цей факт приховати. У результаті нашого втручання були вжиті заходи щодо усунення браку. 6 липня ц.р. спеціалістами прийнято технічне рішення для виправлення браку. За даними довіреного “В” подорожчання будівельних робіт складе 30 тис. крб. ... Через недбалість та безгосподарність деяких керівників ЧАЕС мають місце факти подорожчання будівельно-монтажних робіт:

1. У зв'язку з недобросовісністю в роботі, неякісною підготовкою вартість виробництва підлоги з полімерних матеріалів збільшується в 1,5–2 рази. Роботи веде ділянка “Укренергохімзахист” (керівник т. КАРМАЗІН). З 1400 м² підлоги виконаних ділянкою на 1 липня ц.р. переробки потребує 500 м², що становить 8400 крб. подорожчання.

2. За відсутності неякісної опалубки, слабого контролю за якістю бетонування з боку керівництва УБ (Управління будівництва. – *Авт.*) ЧАЕС необхідна підготовка поверхні під штукатурку і саме оштукатурювання (що не передбачено кошторисом). Це потягне за собою подорожчання БМР (будівельно-монтажні роботи. – *Авт.*) до 30 тис. крб.

3. У результаті злочинного недбалства начальника дільниці № 7 тов. КРАСНОГОРОВА при виконанні будівельних робіт на відвідному каналі стався аварійний випадок, подолання наслідків якого обійшлося в 10400 крб., що є прямим подорожчанням. Нами про цей випадок поінформовано начальника УБ тов. КИЗИМА, проте у фінансовому відношенні ніхто з винних осіб покараний не був» [1, арк. 27–28].

У численних рапортах контррозвідників під заголовком «у порядку інформації» йшлося про відсутність належного контролю та нагляду за дотриманням виробничої безпеки з боку Управління будівництва АЕС тресту «КременчукГЕСбуд», незадовільний відбір, навчання та розстановку персоналу атомної електростанції, високий відсоток травматизму серед

будівельників, особливо напередодні введення в експлуатацію першого енергоблока. Так, у спецповідомленні від 18 серпня 1978 р. начальник Чорнобильського райвідділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області капітан В. Клочко інформував «високі інстанції», що в першому півріччі 1977 р. виробничих травм на будівництві ЧАЕС зазнали 122 особи, а загальні втрати робочого часу становили 1473 людино-години [1, арк. 35].

Прикметно, що заклики до «штурмівщини» лунали з вуст високопосадовців. Згідно із вказівками союзного уряду, введення в експлуатацію 1-го енергоблока потужністю 1 млн кВт планувалося на 1974 рік. У зв'язку з невиконанням плану будівельно-монтажних робіт та постачання обладнання пуск першої черги було перенесено на рік пізніше. Не усунувши в 1975 р. чітко виражених системних проблем у ході будівництва, керівництво УБ ЧАЕС взяло на себе соціалістичне зобов'язання запустити перший енергоблок наприкінці грудня 1976 р.

Реальний стан будівництва на перше півріччя 1976 р. прямо вказував на серйозні загрози зриву накреслених планів. Для запуску 1-го енергоблока будівельники мали передати в оперативне обслуговування дирекції ЧАЕС 1052 приміщення, фактично на кінець червня 1976 р. здано в експлуатацію лише 70 [2, с. 26]. Низький рівень будівельної готовності стратегічного об'єкта був зумовлений нестачею трудових ресурсів, слабкою організацією виробничого процесу, низькою продуктивністю праці, некваліфікованим підбором інженерно-технічного та керівного персоналу, неритмічною доставкою деяких видів обладнання під монтаж заводами-виробниками, затримкою у видачі ЧАЕС технологічної документації з московських, ленінградських, Новосибірських проектних установ.

У травні 1976 р. на Чорнобильській АЕС відбулася виїзна колегія Міністерства енергетики та електрифікації СРСР під головуванням міністра П. Непорожнього, на якій, за оперативними даними КДБ, останній «зібрав усіх начальників главків і почав вимагати від них пустити ЧАЕС у 1976 році будь-якою ціною» [1, арк. 43].

Безрозсудність союзного міністра спонукала виконувача обов'язків начальника Чорнобильського райвідділу КДБ Терещенка надіслати 9 липня 1976 р. начальнику УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області генерал-майору М. Вакуленку письмове донесення: «На думку спеціалістів, агентури, довірених осіб, згідно з реальним станом справ на будівництві ЧАЕС фізичний пуск першого енергоблока в грудні

1976 р. неможливий і неприпустимий, оскільки в зимових умовах за наявності існуючої будівельно-монтажної готовності може призвести до надзвичайних подій (радіоактивного забруднення навколишнього середовища)» [1, арк. 43].

Ймовірно, вище партійне керівництво країни все ж таки дослухалося до думки спеціалістів та контррозвідників. Плани будівництва Чорнобильської АЕС було відкореговано, і перший реактор було введено в експлуатацію лише в грудні 1977 р.

Симптоми нездорових явищ у будівельній галузі СРСР (періодична лихоманка «штурмівщини», самовільне відхилення від проекту, брак і нехлюйство в процесі виконання будівельно-монтажних робіт) спостерігалися і під час спорудження 2-го енергоблока ЧАЕС. Керівництво «Головатоменергобуду», тресту «Південатоменергобуд», Управління будівництва ЧАЕС замало переймалося організацією контролю будівельних робіт, налагодженням тісної співпраці з підприємствами-виробниками. Здійснюючи контррозвідувальне забезпечення режимного об'єкта, Комітет держбезпеки в донесеннях під грифом «секретно» неодноразово звертав увагу на нерозв'язану проблему щодо забезпечення охорони важливого підприємства електроенергетики: «У вересні 1977 р. був здійснений запуск першого енергоблока ЧАЕС (26 вересня 1977 р. було включено в мережу лише турбогенератор № 2 першого блока. – *Авт.*), проте на сьогодні (середина серпня 1978 р. – *Авт.*) не вирішене питання режиму охорони як діючого блока станції, так і будівельного майданчика 2-го блока, де широким фронтом ведеться установка та налагодка устаткування. За оперативними даними на головному корпусі АЕС мали місце випадки розкрадання, розукомплектування та псування обладнання, причиною чого є наявна в режимі охорони об'єкта негативна ситуація. Особлива шкода завдається обладнанню, яке надходить до головного корпусу. Так, 12 серпня 1978 року був розкомплектований блок ЕВМ “М-600” вартістю 120 тис. крб., призначений для першої черги АЕС. Оперативні джерела повідомляють, що порушення охорони об'єкта призводить до появи в зоні суворого режиму (зону суворого режиму організовано в першій декаді червня 1977 р. у зв'язку з початком робіт зі збору палива. – *Авт.*) діючого енергоблока сторонніх осіб, які практично можуть проникнути до вузлів та агрегатів, що є вразливими у вибухонебезпечному відношенні...» [1, арк. 34].

Описуючи в «спецповідомленнях» та «доповідних записках» аварії та нещасні випадки під час будівництва 2-го енергоблока ЧАЕС,

співробітники структурного підрозділу КДБ у місті Чорнобилі вказували на помилки інженерів у розрахунках, а також на недбалість будівельників під час зведення об'єктів. Інформуючи першого секретаря Чорнобильського райкому КПУ В. Зоренка про інцидент на будівництві в липні 1978 р. (обвал перекриття споруди), який міг призвести до загибелі робітників, начальник Чорнобильського райвідділу КДБ В. Ключко звертав увагу на те, що «розслідуванню цього ЧП керівництво Управління будівництвом не надало належної уваги, розгляд по цьому питанню не проводився, в результаті чого винні особи не понесли ніякого покарання». Про злочинну безгосподарність підрядників будівництва ЧАЕС ішлося в доповідній Комітету держбезпеки в партійні інстанції в першій декаді грудня 1978 р.: «Ремонт бетонозмішувачів конвеєрів та дозування на бетонному вузлі не проводиться. Завод постійно лихоманить, часто простоє. Якість виробленої продукції низька. Розчинний вузол в аварійному стані. Працює приблизно на 50 % практичної потужності. Саме приміщення вузла тримається на безлічі тимчасових підпорок. При сніжному навантаженні споруда може завалитися, і це призведе до численних жертв. Дозування компонентів розчинної суміші відбувається на око» [1, арк. 38].

Таким чином, накопичені впродовж 1970-х – першої половини 1980-х років агентурно-оперативні та інші документи, присвячені контррозвідувальному забезпеченню будівництва та експлуатації першої на території України атомної електростанції, спроможні проілюструвати вади та ознаки стагнації командно-адміністративної економіки в СРСР. Історія спорудження Чорнобильської атомної електростанції засвідчує, що радянські керівники важливого значення надавали забезпеченню стабільності затверджених планів, українці неохоче вдавалися до практики їх коригування та підгонки під фактичне виконання. Зведення однієї з найпотужніших у світі станцій поблизу Києва продемонструвало пекучі проблеми не лише в галузі атомної енергетики, а й всього народного господарства СРСР: низька продуктивність праці, дефіцит трудових та матеріальних ресурсів, недоługa система управління виробничим процесом.

Розлога інформація Комітету державної безпеки УРСР про «оперативну обстановку на ЧАЕС» із закликами «застосувати заходи партійного впливу» до осіб, причетних до порушень технології будівництва, протипожежної безпеки на підприємстві, залишалися часто-густо без належного реагування партійних та державних

органів. Як результат лише у 1983–1985 рр. унаслідок недотримання технологічної дисципліни, помилки проєктантів, непрофесійних дій інженерно-технічного персоналу сталися 9 аварій та 68 відмов основного обладнання атомної електростанції [2, с. 373].

Таким чином, конструктивні та технологічні недоробки під час проєктування і будівництва атомної електростанції, а також хиби в підготовці персоналу відпочатково створили підґрунтя для найбільшої екологічної катастрофи ХХ століття.

Список джерел і літератури

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 11. – Спр. 0991. – Т. 1. – 215 арк.
2. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 1. – 401 с.

O. Bazhan

THE CHORNOBYL NUCLEAR POWER PLANT: THE PREREQUISITES OF A MAN-MADE DISASTER

The history of the construction of the Chornobyl Nuclear Power Plant shows that the Soviet leaders attached great importance to the stability of their approved plans and very reluctantly resorted to the practices of adjusting and fitting their plans to the actual situations. So the very process of construction of one of the world's most powerful stations near the city of Kyiv demonstrated a range of problems not only in the field of nuclear energy but also in the entire Soviet economy. Among these problems, one could mention low productivity, shortage of human and material resources, and an inefficient process control system. The addresses by the State Security Committee of the USSR on the "operational situation in Chornobyl" calling party officials "to apply measures" regarding those responsible for violations in the construction technology and fire safety met no or little adequate response on the part of the party officials of the highest level. The pursuit of record achievements led to many accidents and major equipment failures at the nuclear power plant in the early 1970s through the 1980s. Only in the years of 1983–1985, non-compliance to the rules of technological discipline and unprofessional actions of the technical personnel led to as many as nine accidents and 68 major equipment failures. Thus, structural and technological deficiencies in the design and construction of Soviet nuclear power plants, as well as weaknesses in staff training initially contributed to laying the foundation for the greatest environmental disaster of the twentieth century.

Keywords: KGB of USSR, Chornobyl, the economy of the USSR.

Матеріал надійшов 27.03.2017